

ԲԱԶՄԱՎԷՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՌՅԿԵ - ՌՅԿԶ

ՀԱՏՈՐ

ԶԳ

1926

ՕԳՈՍՏՈՍ

ԹԻՒ 8

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԷՆ ՅԱՌԱՋ

Հին՝ գգուած ու պանծացուած աւանդութիւն մ'է մեր ազգին մէջ՝ հայ եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնն առաքելոց ժամանակէն ղենել։ Ի՞նչ պէտք էր աղոր համար։ Առաքելոյ մը քարոզութիւնը հայ հողին վրայ։ Բախտը փոխան մէկի՝ երկու առաքեալ տուեր է մեզ, Թադէոս ու Բարթողոմէոս, չհաշուելով ղեռ ուրիշները։ Սակայն անոնց քարոզութիւնը միայն չէր բաւեր, այլ ա՛րեւ մ'ալ հաստատուելու էր նոյն առաքելոց ձեռքով, որ պահուէր մինչև ցաւ։ Գրիգոր, Վասն զի դժուարին էր՝ որ «Թադէոսով կամ Բարթողոմէոսով սկսած ու վերջացած քրիստոնէութիւնը կատարելապէս առաքելական կարենայ ըստիլ, երբ երկուքուկէս դար ետքը յանկարծ կը վերընթելդի Գրիգորով մը...։ Նոյն իսկ ամենէն հաստատմատ ծառը իր ըունը կտրելէ 200-ամ տարի ետքը վերստին ընծիւզ չար-

ձակեր», կը խորհրդածէր իրաւամբ Մաղաքիա արք. Օրմանեան¹։

Հարկ էր ուրեմն կամուրջ մը ձգել առաքելոց ու Հուսաւորչի միջև, զոր մեր նախնիք չէին խորհած ընել։ Այս պաշտօնը յանձն առաւ նոր հայ գրականութիւնը, և գտաւ՝ անաշխատ, թիչ մը բարի կամք բաւական էր՝ անուններ եպիսկոպոսաց, շարեց ժամանակագրական կարգաւ, կապեց իրարու հետ, ճշդեց անոնց իշխանութեան ու մահուան թուականները, քանց ընելով՝ իբր չափազանցութիւն՝ օրերն ու ժամերը միայն։ Իսկ Օրմանեան իւր պատրիարքական իշխանութեամբ «սուրբ հայրապետի» աստիճանին բարձրացուց զանոնք², Եւ այսպէս ունեցանք հայ առաքելական եկեղեցւոյ

1) Մ. Օրման. Աղսգ. 68-69. — 2) Ար. 38, 47, 50, 54, 46.

անընդհատ յաջորդութիւնը մինչև ցփրիս-
զոր: Ազգասիրութիւնը կատարեց և ա-
ւարտեց իւր պաշտօնը: Իսկ ինչ կ'ըսեն
ողջմտութիւնն ու պատմութիւնը, մանա-
ւանդ մեր դարուն ծնունդ խոժոռ պատ-
մաքննութիւնը, որ գործ չունի զգացմանց
հետ, որ պատմական ճշմարտութիւնները
չի զոհեր երազայորդոր ազգասիրութեան,
և իւր հատու սրով կը բաժնէ վէպը ստոյգ
պատմութիւնն: Ի՞նչ կ'արժեցնէ այն՝ Հայոց
առաքելականութեան աւանդութիւնը և ա-
նոր աղբիւրները, Տեսնենք:

Ա. — ԱՌԱՔԵԱԼՔ ՀԱՅՈՑ

ԹԱՂԷՈՍ. — 1. Այս անունը կապուած է յիշեալ աւանդութեան հետ մեր գրական-
նութեան սկիզբէն: Երիցագոյն պատմա-
գիրը Փաւստոս, որ գրեց յետ 386 թուա-
կանին, ուր կը հասցնէ իւր պատմութիւնը,
և հայացաւ տարից հիւտէն վերջ, իւր
գործը կը սկսի նոյն առաքելոյն յիշատա-
կութեամբ. « Ի քարոզութենէն Թաղէոսի
առաքելոյ և ի նորին յեկից (այս ինքն
մահէն) և ի մարտիրոսութենէն՝ մինչև ի
կատարումն վարդապետութեան Գրիգորի
և իւրոյ հանգստեանն, և յառաքելասպան
Սանատրիկոյ արքայէն՝ մինչև յակամայ՝
(հրաշից ուժով) հնազանդելն հաւատոցն, ...
այն ամենայն ի ձեռն այոց գրեցանք »:
Կ'ականարկէ երկու հեղինակաց, որոց մին
նկարագրեք. է Թաղէոսի քարոզութիւնն ի
Հայս ու մահը Սանատրիկէն, և միւսը՝ Լուս
սաւորչի առաքելութիւնն ու Հայոց դար-
ձը: Վերջնոյս պատմիչն Ազաթանգեղոս
մը, որոյ բնագիրը, ոսկեղարեան ներկայ
խմբագրութենէն անտարակոյս բաւական
տարբեր, կանուխ էր քան զՓաւստոս:
Կար Թաղէոսի պատմիչն ալ, որուն կ'ակ-
նարկէ նաև Խորենացին, յիշելով « զգա-
լուստ առաքելոյն ի Հայս, և հաւատալ
Սանատրիկոյ, և Թողուլ զհաւատն յերկրից

նախարարացն Հայոց, և կատարումն ա-
ռաքելոյն և որք ընդ նմա ի գաւառին
Շաւարշան, որ այժմ կոչի Արտազ, և
պատառումն քարին և յիւրար զալ և ըն-
դունել զմարմին առաքելոյն, և առնուլ
անտի աշակերտացն և թաղել ի դաշտին,
և մարտիրոսանալ Թազաւորի դստերն
Սանդիստոյ հուպ ի ճանապարհն, և աստ
ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց ».
և կը հաստատէ ինքն ևս՝ Թէ այս ամէնը
« յառաջագոյն գրեալ յայոց », ինք չէ
կրկնեմք »:

Որքն են այդ այոք՝ որոց կը յղեն
զմեզ երկու պատմիչներդ: Օտարներ չէին
կարող լինել, որոց անծանօթ էր այդ ա-
մէնը, ինչպէս պիտի տեսնենք, այլ հայեր
միայն: Եւ երկուք էին աղոնք. մին՝ Վկայա-
բանոյրիս Թաղէոսի առաքելոյն կոչուած
գրութիւնը, որ արդէն հրատարակուած է՝
Սա գրուած էր յոյն կամ ասորի լեզուաւ,
ուստի և զորց զիւտէն ու Փաւստոսէն ալ
յառաջ, զոր « Սամուէլ եպիսկոպոս », որ
դատելով բարբառէն՝ Ե դարու անձն է՝,
հայերենի կը թարգմանէ՝ ըստ իւր յիշա-
տակարանին՝: Ուրեմն զայն ունէին Փաւ-
ստոս ու Խորենացին իբրև աղբիւր յի-
շեալ տեղեկութեանց, բաց ի յայտնութենէ
նշխարաց առաքելոյն ու Սանդիստոյ, զոր
Խորենացին առաւ երկրորդ աղբիւրէ մը,
Գիստ նշխարաց կոչուած գրութիւնէն՝, շա-
րագրուած քան զինք կանուխ՝ իբր Յու-
հան Մանդակունւոյ ու Վահան մարզպանի
ժամանակ կամ անոցմէ ոչ շատ ուշ, որոց
օրով՝ ըստ նոյն գրութեան՝ պատահեր է
այդ դէպքը՝: Հրատարակուած կան ուրիշ
երկու պատմութիւնք ևս՝ նոյն նիւթին
վերաբերեալ՝, որ միջնադարեան անպէտ
քաղուածներ են հինքէն և անօգուտ մեզ:

2. Արդ՝ այդ բոլորին մէջ երիցագոյն
է Վկայաբանոյրիսը, որ իսկապէս կը բռ-
վանդակէ Խորենացւոյն վերև թուած թա-
ղական անաւանդութեան ամբողջ մասունն:

1. Հմմտ. Փաւս. 33. — 2. Նոյն՝ 5. — 3. Խորեն.
Բ, 171. — 4. Սոփեթք, Ը, 91. — 5. Հաւանօրէն Թարգ-
մանեաց ընկերք. հմտ. Բագմ. 1907, 60-61. — 6.

Սոփեթք, Ը, 58. — 7. Անդ՝ Ը, 87. — 8. Անդ՝ 96. —
9. Անդ՝ 59, 77.

քը: Եւ շարադրուած է՝ ոչ թէ « յաջա-
կերտաց թաղէնոսի », ինչպէս կարծեց
հրատարակիչը¹, այլ Դ դարուն, յետ
Արգարու զրոյցին, որ խառնուած է իւր
մէջ, և որուն հայկական շարունակու-
թիւնն է ինք, զթաղէնոս Եղեմիայէն,
որ քարոզիչ էր գնացեր և բուժեր զԱր-
գար, փոխադրելով ի Հայաստան, և հոն
քարոզել, դարձեր ընել ու Սանատրկէն
մարտիրոսանալ տալով Սանդիսի հետ:
Ոչ միայն հնագոյն, այլ և առաջին աղ-
բիւրն է գրուածս թաղէական հայ աւան-
դութեան, ելած՝ ինչպէս ըսի՝ Դ դարու
նախաձայոյզ ազգայնոյ մը գրչէն, որուն
հաւատացին, հետեցան և իրարու փո-
խանցեցին մեր հետագայ պատմիչներն ալ:
և նախ ինքն փաւստոս, կամ աւելի հա-
ւանորէն՝ իւր Թարգմանիչը, որ վերոյի-
շեալ վկայութիւնն էր զատ քանի մը տեղ
ալ կ'ակնարկէ թաղէնոսի, ըսելով Յուս-
կան համար՝ թէ « նստուցին զնա յաթոռն
առաքելոյն թաղէնոսի », զոր և կ'անուանէ
« զաթոռական զվիճակալն զվիճակին
թաղէնոսի առաքելոյն » և ս. Ներսիսի
մասին՝ թէ ստացաւ « զաթոռն թաղէնոսի
առաքելոյ »², կամ « զթաղէական աթոռն
միւսանգամ ելից »³: Ա. Կարիէր⁴, որուն
հետեցան նաև Թ. Մարկուարտ⁵, Լ. Պը-
տիս⁶, Հ. Մէնէվիշեան⁷ և Գէորգ Մես-
րոպ⁸, նկատելով միւս հնագոյն պատմչաց
լուծութիւնը, ինչպէս են « Կորիւն, Եղիշէ,
Եղնիկ, Ազաթանգեղոս, Ղազար և Սե-
բէոս »⁹, կասկածեցան փաւստոսի այդ
վկայութեանց հարազատութեան վրայ,
զանոնք յետ Խորենացւոյն ներմուծուած
համարելով, և զվերջինս շինող նոյն ա-
ւանդութեան: Բայց իրենց տեսութիւնը
թուիք մէկ լոկ՝ զուրկ համոզիչ փաստերէ,
և իրաւունք չունէին, ըստ որում տե-

ղեկութեան ծագումը քան զփաւստոս ալ
հին էր: Իրենց նշանակած պատմիչներն
ալ անհաշիւ կերպով կոչած են. անոցմէ
Կորիւն կամ Եղիշէ առիթ չունեցան յի-
շելու՝ ոչ միայն առաքելը, այլ զլու-
սաւորիչ անգամ, և որոյ մասին լռելով՝
անտեղեակ չէին հարկաւ անոր: Եղնիկ
պատմութիւն չգրեց, որպէս զի խօսէր
Հայոց առաքելոյն վրայ: Սեբէոսն էլ յա-
ռաջ Հայոց ծանօթ էր արդէն թաղէնոս,
ինչպէս պիտի ցուցնեմ իսկ Ազաթան-
գեղոս ու փարպեցիին պիտի նպաստեն մեզ
ուրիշ եղանակաւ:

Փաւստոսէն ու Խորենացիէն՝ ի զատ՝
ընդունեցան նոյն աւանդութիւնը, թա-
ղէնոսի յաջորդ նշանակելով զԲրիգոր, Յով-
հաննէս Բ կաթողիկոս՝ Զ դարուն¹⁰, Արա-
համ կթղ.¹¹ Է դարուն¹², և յաջորդաբար
մեր բոլոր հին գրիչները, որոնք պարզա-
պէս կրկնողներ եղան իրենց կարդացա-
ծին, և որով իրենց վկայութիւնը ոչ ինչ
կը գործն մեր խնդրոյն լուծման համար:
Թաղէնոսի ու Բարթողոմէոսի ի Հայս
առաքելութեան հաւատացին առանց կաս-
կածի՝ արդի գրեթէ բոլոր հայ մատենա-
գիրն ու. ինչպէս Մխիթարեանը՝ Զամ-
չեան¹³, Ազեբեան¹⁴, Ինճինեան¹⁵, Փափա-
զեան¹⁶, Հ. Բ. Սարգիսեան¹⁷, Գաթրճեան¹⁸,
Ըստկարեան¹⁹ և դեռ այլք. և ազգային-
ներէն՝ Ն. Վ. Մելիք Թանգեան²⁰, Օրմա-
նեան²¹, և մէկ խօսքով — որովհետեւ անհը-
նար է գրեցին ու յօդուածները թուել-
րոյրոր: Հ. Ալիշան շեղում մ'ըրաւ յիշե-
լով Թաղէի մասին զանազան իրերը, ըսաւ,
« այլ թերեւ անստոյգ են. ստորգն կ'ե-
րեի՝ թէ ոչ թաղէնոսի՝ այլ իր մէկ աշ-
կերտին (որ իր անուամբ ճանչցուած է)
զալն ի Հայաստան և յարցունիսն » և
այլն²². Բայց ընդունեցաւ զԲարթողոմէոս²³:

1. Անդ՝ 7, — 2. փաւս. 30, 40, 71, 79, — 3. Հանգ. Ան. 1896, էջ 174 ևն. — 4. Անդ՝ 1906, 40, — 5. Vacant, I, 1892, — 6. Հանգ. 1896, 174 ևն. — 7. Փրիստ. մուսքմ. 24-25, — 8. Ըստ Կարիէրի, Պետիսի և Գ. Մեսրոպայի. — 9. Տես և Խորեն. Բ, 19, գլուխ — 10. Գր. բրքոց, 78, — 11. Անդ՝ 189, — 12. Զամչ. Ա. 289-91, 296, 583, — 13. Վարդ

արքոց, Գ, 59, — 14. Հեռիստ. Գ, 186, — 15. Պատմ. Եկեղ. 54, 57, — 16. Արար. 185, 187, — 17. Տեղեղ. Պատմ. Բ, 81, 83. անասոյց ըսելով Բարթողոմէոսի քա-
րուցութիւնը. 30, 83, — 18. Եկեղ. Պատմ. 30, — 19. Հայ. եկեղ. իրաւ. 86, — 20. Արտա Հայտ. 11. Արգոյ. 23-25, — 21. Ար. քրիս. 15, — 22. Անդ՝ 28-29 ևն.

Իսկ ինձ կը մնայ Հիմնովին հեռանալ այդ հասարակաց և յարգուած մասենա-
զրաց համոզումէն, ինչ որ բարոյապէս
դժուարին կացութեան մը կը մատնէ զիս:
Բայց որովհետեւ պատմութիւնն իւր ստիւ-
պումներն ունի, ուսկից չէ կարելի խոյս
առլ, ուստի հարկադրուած եմ խօսելու
ստանց վերապահութեան:

Յ. Ո՛վ էր ուրեմն Եղեւսիոյ և Հայոց
քարոզիչ Թադէոսը: Առաքելոց քարոզու-
թեանց ու նահատակութեանց ժամանա-
կակից պատմիչներ չեն եղած. այլ հե-
տագայ գրիչներ աւանդութենէ առնելով՝
փոխանցեր են մեզ ինչ որ իմացեր են:
Երկուք են առկա անուորմ ծանօթ առա-
քեալք. մին՝ ընկեր երկոտապանից¹, որ
կը կոչուի նաև Յուդա², և միւսը՝ եօթա-
նասնից մին ըստ աւանդութեան, Եկեղե-
ցւոյ հնագոյն պատմիչն Եւսեբիոս կեսա-
բացի, որ կը գրէր 325 թուին, ադոնց
առաջնոյն անուորմ զուգն — ոչ ըստ աւե-
տարանին — ուրիշի որ հետ, « Յուդա՝ որ
և Թովմաս »³. և ըստ՝ թէ նոյն « Թով-
մայի՝ որպէս ի տուչութենէ ունիմք, վի-
ճակեցան Պարթեալ »⁴. և թէ այս Թովմաս
« զԹադէոս, այն որ ի համարոյ եօթա-
նասուն աշակերտաց Գրիստոսի էր, ա-
ռաքեաց լիղեսիս » քարոզելու⁵: Նաև Նի-
կեփոր՝ Յուդա Թադէի առաքելութեան
ասպարէզ կը նշանակէ, Հրէաստանէ ու
շրջականերէն գտաւ, զԱրարիա, Ասորիք,
Միջագետք ու Պարսկաստան⁶. և ըստ Բար-
Սալիբեայ կը նահատակուի Արադոսի,
Ակկոյի կամ Լիբանանու մէջ⁷, Ուրեմն
սա գործ չէ ունեցեր Եղեւսիոյ հետ. և Ա.
Մայէր կը դիտէ՝ թէ անոր թղթին ասու-
րական հնագոյն թարգմանութենէն (պնս-
քիտոյ) բացակայութիւնն ալ կը ցուցնէ՝
որ նա Ասորեոց հետ որ և յարաբե-
րութիւն չէ ունեցեր⁸. ապա թէ ոչ՝ ա-
մենէն աւելի անոր պիտի փարէին անոնք:

Գալով Եղեւսիոյ քարոզչին, անոր անձը
կը ճանաչենք Արգարոս ծանօթ գրոյցէն
միայն, որ ասորական աւանդութիւն ու
շարադրութիւն մ'էր, ի սկզբան համա-
ռօտ և գրեթէ այն չափուն մէջ, յորում
Եւսեբիոս գտաւ զայն Եղեւսիոյ դիւանէն
ու թարգմանեց⁹: Անոր բովանդակութիւնն
այս է: Արգար իշխան կամ թագաւոր
Եղեւսիոյ, անբուժելի ցաւով մը վարա-
կուած, կը լսէ Յիսուսի հրաշագործու-
թեանց համարւոյ, և նամակաւ կը խնդրէ
զալ բժշկել զինքն ալ: Փրկիչը կը պա-
տասխանէ նամակով, — որոյ և միւսին
պատճէնք պահուած են, — թէ աշակերտ-
ներէն մին պիտի գար բուժելու զինքը:
Յետ համարձման Յիսուսի՝ Թովմաս հոն
կը յղէ զԹադէոս, որ կը քարոզէ ու կը
բժշկէ նոյն քաղաքին մէջ. ապա Արգա-
րու ևս կը տարուի, զոր կը դարձնէ ու
կ'ապաքինէ հիւանդութենէն: Այս գրոյցի
տեղեակ էր և ս. Խիբիւս, ինչպէս կը
զգացնէ համառօտիւս. « Թադէոս՝ մի յեւ-
թանասնից անտի յովուհա յաւուրս Ար-
գարու՝ պահապան տեղոյ¹⁰, և բժշկեաց
զնա՝ զի հիւանդ էր¹¹ »: Աւանդութիւնս
յետոյ Ե դարու սկիզբը¹² կ'ընդլայնի վար-
դապետարիս Աղգայի կոչուած գրութեան
մէջ, որ նոյն է Լաբուրեայ հայացած
գործին հետ, որ քիչ կը զանազանի ա-
սորի բնագրէն: Ասոր կը յաջորդեն երկու
ժամանակադրութիւնք Եղեւսիոյ, մին անա-
նուն՝ 540ին, և միւսը Դիոնիսիոսի Տել-
մահրեցոյ՝ 776էն. և ուրիշ շատ գրիչ-
ներ հետ զհետէ՝ իրարմէ առնելով¹³:

4. Սակայն պէտք է գիտնալ՝ որ վէպս,
երբեմն մեծ ընդունելութիւն գտած ամ-
բողջ քրիստոնէութեան մէջ, այսօր կու-
րուած է իւր արժէքը, առաւպել ու նկա-
տուած արեւմտեան գրականութենէն, և
ստեղծուած իբր Գ դարու կիսուն: Ոչ ոք
այլ ևս եւրոպացի ճննադատներէն կ'ըն-

1. Մթ. Ժ, 3. Մրկ. Գ, 18. որ և Ղերեսոս, —
2. Ղուկ. 2, 16. 8: ԺԲ, 22. Գրծ. Ա, 13. — 3.
Եւսեբ. Ա, ԺԲ. — 4. Նոյն՝ Գ, ա. — 5. Նոյն՝ Ա,
ԺԲ. Բ, ա. — 6. Պոմ. Եփեղ. Բ, 40. — 7. Cha-

bot, Chron., I, 148. — 8. Goschler, XII, 399. —
9. Եւսեբ. Ա, ԺԲ. — 10. Տեգալա՝ ըստ Եւսեբեայ,
— 11. Եփեբ. Բ, 259. — 12. Հմտ. Cabrol, IV,
2071. — 13. Հմտ. աղբ. 2065. Vacant, I, 68-69.

դուռնի զայն՝ Ալդէն Գ դարէն ա. Հերոս նիմոս կը հերքէր Յիսուսի թղթակցութեան վաւերականութիւնը՝ Քննութիւնը ցոյց տուաւ՝ որ յիշեալ Արքարու, ժամաւ նախկին Գրիստոսի, համանուն թագաւորաց մէջ հինգերորդ, և մականուամբ Ուրամա (= Սև), չէր կարող ըրիստոնեայ լինել։ Այլ այս պատուոյն արժանի եղաւ նախ Արքար Ը, Գ դարու սկիզբը՝ որոյ արձագանգն է զրոյցը։ Մինչև թագաւորս անոր նախնիք իրենց խուրին վրայ՝ ըստ զբաւոյնի՝ կը կրեն հիթանոսական նշաններ, երեք աստղ ու ժահիկ, ցուցնելով՝ որ անձանթ էին ըրիստոնէութեան. և առաջին անգամ սա կը դնէ խաչն անոնց տեղէն։ Եւսեբիոս զայս կը կոչէ «այր սուրբ»¹, և Եպիփան՝ «այր սրբեալ»²։ Լիւբերկ փաստերով կ'ապացուցանէ՝ որ նա ըրիստոնեայ կը լինի յետ 202 թուականին, և այդ պատճառաւ նաև բարեկամ էր Բարդաժմանի՝ Նոյն հանգամանքները կը հաստատեն նաև Յ. Պարխոտ՝, Լիփսիուս, Վիգուրը՝ և ուրիշներ։ Ուրեմն զուտ վիպական է Ե Արքարու դարձն ի հաւատարմութեան և իւր թղթակցութիւնը Յիսուսի հետ։

Ինչ կը հետևի այստի՝ Այս՝ թէ թաղէի անձն ու առաքելութիւնն յեղեւիս, զորս այդ աւանդութենէն միայն գիտենք, նոյնպէս զուրկ են պատմական հիմքէ։ Պրդատոր աղբերէ ըղիսած ջուրը մի և նոյն գոյնը կ'ունենայ։ Կարծեցեալ առաքելոյս թաղիոս անունը յունականն է, զոր Աստուրիք Աղդայ (Addai կամ Աղդէ) կ'ըսէին։ Եւսեբիոս կը լռէ անոր վախճանի մասին, մինչ ըստ Վարդապետոսեան Աղդայի՝ նա կը մտնի խաղաղութեամբ Եդեսիոյ մէջ, իրեն յաջորդ նշանակելով խոյրարար ա-

շակերտն Ագգայ (Aggai), զոր կը սպաննէ Արքարու որդին¹⁰. և ասոր կը յաջորդէ Պալուտ (Palout), որ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Սրապիոն անտիոքացիէն, ձեռնադրուած և սա Հռովմայ Զեփիրիոսու հայրապետէն (198-217)։ Այս պարագային Պալուտ կը հանդիպի 200ի մօտերը, բնականապէս միասին հոն քաշելով իւր երկու նախորդներն ալ¹¹, և այսու Աղդայ և ըրիստոնեայ Արքար Ը կը զուգահիշեն իրարու։ Սակայն նկատելով՝ որ Ագգայ և Պալուտ յիշուած չեն Եւսեբիոսէ, Լիւբերկ կ'աւանդեցաւ որ յետսամուտ լինին աւանդութեան մէջ¹². և որուն կրնայք պատասխանել թէ կենսարացի պատմիչը պարզապէս կ'ընդհատէ թաղէի զրոյցը, առանց յիշելու անոր մահը, որով պիտի կարենար յաջորդներն ալ յիշատակել, կամ ժխտել լուսթեամբ։ Անհրաժեշտ չէ կարծել՝ որ զրոյցն ամբողջովին թարգմանեց նա։

Յամենայն դէպս՝ մատախուղը կը պատէ Աղդայի անձին շուրջ, որ առ առաւելն Ը Արքարու ժամանակակիցը կրնայ լինել, եթէ բոլորովին ալ վիպական չհամարենք, բայց ոչ երբեք աշակերտ Յիսուսի։ Զրոյցիս կերտող եղեանացի ասորին, որ մեզ նման իւր եկեղեցւոյն առաքելականութեան մարմալէն բռնուած էր, տեսնելով որ երկոստաան առաքելոց քարու գութենէն, առաւ այդ Աղդայի անունը, և խորամանկութեամբ կախեց եօթնասնից միոյն վզէն, որոց անուանք առաքելին անյայտ էին, և Եդեսիոյ առաքեալ ըրաւ զայն. իսկ Ը Արքարու դերը տուաւ Ե Արքարու, և ձեռնա զրոյցը։

(Շարայաքիլի)

Հ. Վ. ՀՅՈՒՆԻՆ

1. Հմտ. Ա. Կարիբեյ, Հմտ. Ամ. 1896. 178 հնդ. — 2. Եփեփ. ԽԵ. 30. — 3. Cabrol, IV, 2065-67. Vacant, I, 72. Toura. 408. հն. — 4. Cabrol, 2068. Gschler, I, 19. — 5. Եւսեբ. ժմէ. Բ, 296.

հին թրգ. այդ պատիւ. — 6. Հնդ. ԽԶ. ա. — 7. Cabrol, 2066. — 8. Vacant, I, 73. — 9. Vigour. I, 40. — 10. Cabrol, 2072-73. — 11. Նոյն. 2073. Vacant, 72. — 12. Cabrol, 2082-83.